

Саржан А.О.

ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

В статті розглядаються актуальні питання еволюції соціальної політики радянської держави у другій половині ХХ ст. Проаналізовано найбільш характерні соціальні пріоритети радянської влади, висвітлено чинники, які зумовлювали кризу соціальної сфери.

Керівництво СРСР завжди підкреслювало значення соціальних відносин як важливого аспекту всієї системи суспільних відносин у державі, а соціальна політика декларувалася як пріоритетний напрямок діяльності влади. Але у реальному житті перевага віддавалася розвитку промисловості, передусім галузям важкої індустрії, а соціальна сфера завжди займала другорядне місце.

Історіографія проблеми розробки соціальної політики радянської влади у другій половині ХХ ст. нараховує чимало різноманітних досліджень [1]. Проте для більшості з них характерна тенденційність оцінок та висновків. Наукові праці, опубліковані за радянських часів, акцентували увагу, насамперед, на позитивних моментах і були відверто спрямовані на обґрунтування доцільності соціальної політики КПРС. Більш об'єктивно висвітлена ця проблема у працях, що вийшли друком останніми роками [2]. На підставі аналізу значного матеріалу автори відзначають розрив між декларованою соціальною політикою та реальним втіленням її, аналізують причини виникнення та загострення кризи у соціальній сфері. Однак історики та економісти, досліджуючи особливості розвитку зазначеної ділянки суспільних відносин, до цього часу не проаналізували еволюцію соціальної політики другої половини ХХ ст.

З огляду на це мета даної статті – простежити процес розробки радянською владою соціальної політики у другій половині ХХ ст., виявити головні чинники, які зумовлювали неефективність її реалізації.

У перші повоєнні роки зусилля держави були зосереджені насамперед на відродженні промисловості, а розвиток соціальної сфери, повсякденні потреби конкретної людини виявилися другорядними. Повоєнне буття багатьох людей не на багато відрізнялося від воєнного животіння. За період 1946 – 1953 рр. реальні прибутки [4]. При цьому не вистачало навіть найнеобхідніших продуктів харчування.

Питання про необхідність соціальної переорієнтації економіки і пріоритетний розвиток легкої та харчової промисловості вперше було поставлено у серпні 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР. У промові Г. Маленкова підкреслювалося, що у найближчі два-три роки треба досягти створення в країні “доставку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості” [6]. Проте ці пропозиції, на наш погляд, носили вимушений характер і були зумовлені як економічними чинниками: загальним низьким рівнем життя людей, наростанням дефіциту продовольчих товарів після зниження на них роздрібних цін, так і політичними – боротьбою за владу.

Більш радикальні зміни у соціальній політиці розпочалися з середини 50-х років. У сучасній літературі немає однозначної думки щодо соціальної політики, яку проводив М. Хрущов. Так, В. Баран підкреслює, що в 50 – 60-ті роки у соціальній сфері відбулися “досить істотні зрушення” [7]. Автори посібника “Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії”, признаючи певне піднесення життєвого рівня населення, стверджують, що “хрущовські реформи не виправдали пов'язаних з ними сподівань” [8]. Проте, на наш погляд, незважаючи на недосконалість соціаль-

ної політики, яку проводило партійно-державне керівництво у 50 – 60-х роках, треба зазначити, що це була перша спроба досить активних і масштабних дій щодо покращення матеріального добробуту населення.

Поліпшення умов праці, зростання рівня життя людей проголошувалося владою першочерговим завданням соціальної політики. Більш комплексні і системні заходи, пов'язані з вирішенням цих питань, були вжиті після XX з'їзду КПРС. Насамперед, розпочалося поступове скорочення робочого дня. До 1960 р. середня тривалість робочого тижня у промисловості (з урахуванням святкових днів) становила 40 годин. Запроваджувалися й інші, зазвичай не дуже обтяжливі для бюджету, заходи: поліпшилися умови праці підприємств громадського харчування, збільшилася (на три місяці) тривалість відпусток у зв'язку з вагітністю та пологами [9], було скасовано судову відповідальність працівників за самовільне залишення підприємств та прогул без поважних причин, відмінено плату за навчання у старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах, розширено допомогу самотнім матерям тощо.

Одночасно вживалися заходи, спрямовані на вдосконалення системи оплати праці. У вересні 1956 р. була прийнята постанова про підвищення у середньому на третину заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям. Підвищувалася також неоподаткований мінімум заробітної плати [10]. Значні зміни відбулися в оплаті праці колгоспників, які ще від часів колективізації отримували основну частину заробленого після закінчення господарського року. З 1953 р. почало застосовуватися натуральне та грошове авансування колгоспників, зайнятих у тваринництві та вирощуванні технічних культур [11]. У березні 1956 р. була затверджена партійно-урядова постанова про щомісячне авансування усіх колгоспників [12].

Важливим чинником підвищення життєвого рівня населення влада вважала розширення громадських фондів споживання. Причому це питання було надто заідеологізоване. М. Хрущов, виступаючи на XXI з'їзді КПРС, характеризував ці фонди, як “дійсно комуністичний шлях підвищення добробуту трудящих...” [13]. Такий підхід було задекларовано й у Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом. У ній підкреслювалося, що до 1980 р. громадські фонди будуть “складати майже половину всієї суми реальних прибутків населення” [14]. Все це, на думку партійних керівників, повинно було створити умови для безкоштовного утримання дітей у дитячих установах і школах-інтернатах (за бажанням батьків); матеріального забезпечення непрацездатних; безкоштовної освіти, медичного обслуговування, користування квартирами, комунальними послугами, комунальним транспортом [15].

Ще однією складовою соціальної політики держави у другій половині 50-х – на початку 60-х років стали спроби вирішити житлову проблему, при цьому акцент було зроблено на індустріалізації житлового будівництва та його здешевленні. Основна ідея “житлової революції” полягала у будівництві цілої серії будинків за єдиним типовим проектом, де стандартні конструктивні схеми дозволяли без особливих проблем моделювати декілька варіантів конкретного будинку із стандартним внутрішнім плануванням. Усі допоміжні площі і служби скорочувалися до фізіологічного мінімуму. У 1954-1956 рр. партійними і державними органами було прийнято низку постанов щодо реалізації житлової політики [16]. Згідно з ними спорудження будівель повинно було здійснюватися “без надмірностей”, виключно за типовими проектами. З цією метою передбачалося побудувати відповідні підприємства, які забезпечили б житлове будівництво збірними блочними та великопанельними конструкціями.

Значному прискоренню житлового будівництва сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про розвиток житлового будівництва в СРСР” (липень 1957

р.), а також наступні рішення з цього питання [17]. Передбачалося протягом 10-12 років повністю розв'язати житлову проблему, надати кожній сім'ї окрему квартиру. З цією метою збільшувалися капіталовкладення у будівельну галузь, нарощувалися потужності будівельних організацій, впроваджувалися індустріальні методи виробництва. Звичайно, використання промислових методів будівництва, спрощення житла дозволило значно пом'якшити житлову проблему. За 1956 – 1965 рр. в країні було побудовано житла у 2,4 рази більше, ніж за попереднє десятиріччя [18]. Проте боротьба з “парадністю” та “прикрашуванням” призвела до знищення привабливості міст. З 60-х років переважала типова одноманітна п'ятиповерхова забудова міст.

Складовою соціальної політики держави у другій половині 50-х – на початку 60-х років було також радикальне реформування пенсійної системи. Чинне на той час пенсійне законодавство мало серйозні недоліки і не відповідало зрослому вимогам: більшість його положень уже застаріли, зокрема, пенсії виплачувалися за нормами, встановленими ще у 1932 р. У повоєнні роки до пенсійного законодавства була внесена значна кількість доповнень та поправок, що суттєво ускладнювало роботу органів соціального забезпечення. Крім того, пенсії залишалися мізерними, а багато громадян були обмежені в правах на пенсійне забезпечення.

У липні 1956 р. було прийнято закон про державні пенсії, за яким з жовтня цього ж року розмір пенсій підвищувався пересічно майже на 80%. При цьому скорочувалася межа між розмірами пенсійних виплат різних категорій громадян: збільшувалися розміри малих пенсій і обмежувалися високі пенсії. Мінімальний розмір пенсій за віком становив 300 крб., а максимальний – 1200 крб., ліквідувалися також обмеження у призначенні пенсій, розширювалося коло осіб, які мали на них право.

Проте пенсійна реформа торкнулася тільки робітників і службовців. До селян держава знову виявила байдужість. Соціальне забезпечення колгоспників здійснювалося за рахунок самих колгоспів і залежало від їхнього фінансово-економічного стану, а також тієї системи призначення пенсій, що існувала в конкретно взятому господарстві, причому обсяг коштів, що виділялися для підтримки непрацюючих селян, нічим не регламентувався. Державна система соціального захисту колгоспників почала діяти тільки з липня 1964 р., коли Верховною Радою СРСР було прийнято закон про пенсії та допомогу колгоспникам. Дослідник цього періоду В. Баран зазначає, що на колгоспників “поширювалися єдині для всіх громадян СРСР умови і розміри пенсійного забезпечення” [19]. На нашу думку, це твердження потребує уточнення. Дійсно, ця реформа була значним кроком уперед у соціальному захисті селян, але вона виявилася менш радикальною і не створювала рівних умов для селян і робітників. Права селян знову були ущемлені. Пенсійний вік колгоспників настав на п'ять років пізніше, ніж у робітників і службовців. Право на пенсію колгоспники-чоловіки отримували з 65 років, якщо мали стаж роботи не менше 25 років, а жінки – з 60 років (стаж роботи не менше 20 років). Мізерною залишалася пенсія – її мінімальний розмір становив усього 12 крб. Дослідники не звернули увагу також на джерела фінансування пенсійного забезпечення селян. Згідно закону, всі колгоспи з 1964 р. повинні були обов'язково робити грошові відрахування у централізований союзний фонд соціального забезпечення колгоспників, з якого і виплачувалися пенсії та допомоги селянам [20]. Тобто, по суті, колгоспники самі фінансували своє пенсійне забезпечення.

Серед соціальних пріоритетів держави у 50 – 60-ті роки було і реформування системи освіти. Головна мета реформи – перетворити школу у резерв поповнення кадрів робітничого класу і технічної інтелігенції. Перші спроби щодо політехнізації школи були зроблені ще у 1954 та 1955 рр., але вони виявилися невдалими. Однак,

за умови гострого дефіциту робітничих кадрів і фахівців, влада наполегливо "наближала школу до виробництва". У грудні 1958 р. Верховною Радою СРСР було прийнято закон "Про посилення зв'язків школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти", згідно з яким навчання у школі розтягувалося до 11 років, а школа набувала "політехнічного профілю" [21]. Після восьмого класу учні повинні були в обов'язковому порядку оволодівати робітничим фахом.

Задля ліквідації нестачі фахівців на виробництві активно розвивалася система вечірньої та заочної освіти. З цією ж метою вища школа "насичувалася" робітничою молоддю. У 1957 р. було внесено зміни у правила прийому до вищих навчальних закладів, які надавали переваги демобілізованим із армії та юнакам і дівчатам, які відпрацювали на виробництві не менше двох років. Це ставило школярів і "стажників" у відверто нерівні умови. Таке "регулювання" призвело до того, що у середині 60-х років прийняті за пільговими умовами склали більшість студентів, що неминуче знижувало вимоги до рівня підготовки, успішності й якості знань. Вища освіта почала поступово девальвуватися, а її престиж - падати.

У цілому на початку 60-х років, внаслідок уповільнення темпів економічного розвитку, ситуація в соціальній сфері значно погіршилася: виникли проблеми із забезпеченням продуктами харчування, не вистачало житла, незадовільним було побутове обслуговування, залишалося невирішеними багато інших соціальних питань.

У наступні роки були зроблені певні кроки щодо поліпшення ситуації в соціальній сфері. Аналіз матеріалів партійних та державних органів свідчить, що головними соціальними пріоритетами, декларованими владою в другій половині 60 – 80-х роках, були: підвищення добробуту людей, розвиток системи соціальних послуг, задоволення освітньо-культурних потреб населення, подальше зближення рівня життя сільських та міських мешканців тощо.

Однією з найважливіших складових у вирішенні цих завдань влада вважала заходи з удосконалення системи оплати праці. За умов одержавленої економіки заробітна плата виступала головним джерелом формування прибутків населення. На кінець 80-х років вона складала 72,4% прибутків родин робітників та службовців і 54,4% прибутків колгоспників [22]. Тому підвищення заробітної плати розглядалося як головний чинник зростання рівня добробуту населення. При цьому акцент було зроблено на підвищенні, насамперед, зарплатні низькооплачуваним категоріям робітників. Протягом 1965–1985 рр. мінімальний розмір заробітної плати зріс з 60 до 80 крб. Водночас політика держави у прибутковій сфері була спрямована на нівелювання різниці у співвідношенні заробітної плати робітників різних галузей. Упродовж 1970–1980 рр. середньомісячна зарплатня в народному господарстві зросла у 1,6 рази, при цьому у сільському господарстві вона збільшилася у 1,8 рази, а в робітників промисловості – у 1,6 рази [23]. Така політика обґрунтовувалася необхідністю дотримання принципу соціальної справедливості, підвищення рівня життя мало-забезпечених сімей, зближення реальних прибутків колгоспників з прибутками робітників та службовців. Проте в реальному житті вона призвела до вкрай негативного явища – зрівнялівки у зарплатні. На кінець 80-х років заробіток шахтаря можна було зіставляти із зарплатнею доярки, а інженер іноді отримував заробітну плату меншу, ніж некваліфікований робітник. Заробіток робітника складав 114% у співвідношенні із середньою зарплатнею, а фахівця з вищою освітою – 98% [24]. Звичайно, все це негативно відбивалося не лише на престижі професій, але і на результатах роботи: за умови зрівнялівки працівники виявлялися мало зацікавленими в дійсно продуктивній та ефективній праці.

У соціальній політиці радянської держави у 60–80-ті рр., як і раніше, важливу роль відігравали громадські фонди споживання. Протягом 1965–1985 рр. виплати і

пільги з цих фондів у розрахунку на душу населення зросли з 182 до 530 крб. [25]. Розширення громадських фондів споживання сприяло розвитку системи соціальних послуг, більш повному задоволенню освітньо-культурних потреб населення. У цій групі соціальних пріоритетів найбільше уваги надавалося підвищенню рівня соціального забезпечення та страхування. Якщо у 1970 р. на ці цілі було спрямовано 25,4 % (22,8 млрд. крб.) від загальної суми громадських фондів споживання, то у 1985 р. – майже 41,6% (61,1 млрд. крб.), з них близько 45 млрд. крб. - на пенсійне забезпечення [26]. Протягом 1966–1970 рр. було підвищено пенсії за віком колгоспникам. У 1971 р. для них було встановлено такий само порядок нарахування пенсій, як і для робітників та службовців. Неодноразові підвищення пенсії відбувалися й у наступні роки [27]. Значні кошти спрямовувалися на охорону здоров'я, медичне обслуговування та відпочинок населення. За 1970–1985 рр. витрати на це з громадських фондів зросли вдвічі. На той час було ліквідовано багато небезпечних інфекційних захворювань, значно скоротилася смертність серед населення, особливо дитяча. За рахунок громадських фондів споживання здійснювалося утримання сфери освіти. Упродовж 1966–1985 рр. середню освіту одержали майже 84 млн. юнаків та дівчат. Зросла кількість випускників вищих навчальних закладів: у 1970 р. було підготовлено 630,8 тис., а вже у 1985 р. – 858,9 тис. фахівців [28].

До пріоритетів соціальної політики влада відносила й вирішення житлової проблеми. Протягом 1966–1985 рр. було побудовано житла загальною площею 2142,8 млн. м², що становило більше половини житла, введеного в дію за 1918–1985 рр. [29]. Відбувалися позитивні зміни і в інших соціальних сферах. Але, як свідчить досвід, вони явно відставали від життєвих потреб громадян: рівень добробуту людей зростає надзвичайно повільно, а деякі соціальні проблеми навіть загострилися.

Подібна парадоксальність ситуації була зумовлена кількома чинниками. Перетворення в соціальній сфері не можливо було здійснити без серйозних змін в інвестиційній політиці. Проте становище тут не тільки не покращилося, а навпаки – погіршилося. За умов екстенсивного розвитку господарства країни особливий акцент робився на сферу виробництва, часто на збиток споживанню. Ще з середини 60-х років питома вага бюджету на соціально-культурні потреби почала постійно зменшуватися. У 1985 р. частка витрат на розвиток галузей, які виробляли товари широкого вжитку (група Б), на житлове будівництво, освіту, науку, культуру, охорону здоров'я була в союзному бюджеті нижчою від рівня 1940 р. Звичайно, обмежені витрати на соціально-культурні потреби не дозволяли вирішити повною мірою проблему підвищення рівня життя людей. Причому на кожному партійному з'їзді декларувалися масштабні завдання щодо “ще більшого” підвищення життєвого рівня населення, а насправді коштів на ці цілі виділялося все менше і менше. Схожа ситуація була і в інших напрямках соціальної політики.

Партія постійно проголошувала своїм пріоритетом підвищення рівня прибутків населення. Дійсно, номінально прибутки зростали, однак реально – зменшувалися. По-перше, у більшості населення були дуже низькі прибутки, які часто не забезпечували рівень прожиткового мінімуму. По-друге, внаслідок інфляційних процесів, реальний рівень зарплатні не підвищувався, а навпаки – знижувався. До речі, ці тенденції партійна пропаганда замовчувала. За підрахунками економіста Д. Шавішвілі, у 1985 р. карбованець дорівнював 54 копійкам, у порівнянні з карбованцем 60-х років [30]. Інфляційні тенденції в економіці почали активно проявлятися вже в 70-ті роки. Протягом десятиї-одинадцятиї п'ятирічок були суттєво підвищені ціни не тільки на низку престижних товарів, але й на багато товарів широкого вжитку (меблі, будівельні матеріали, бензин тощо), а також тарифи на побутові та деякі комунальні послуги, на послуги зв'язку і багатьох видів транспорту. Загальне підвищення

цін і тарифів склало (у розрахунку на рік їх введення) майже 25 млрд. крб. [31]. Хоча, починаючи з 1984 р., роздрібні ціни офіційно підвищувалися лише на хліб та алкогольні напої, проте приховане зростання цін продовжувалося.

В умовах планової економіки інфляційні процеси виявлялися й у зростанні дефіциту предметів споживання. Незважаючи на численні постанови партійних і державних органів щодо вирішення цієї проблеми, вона з кожним роком все більше загострювалася. Не задовольнявся попит на необхідні товари широкого вжитку: тканини, побутову техніку, автомобілі тощо. На кінець 70-х років загострилася проблема забезпечення населення м'ясними та молочними продуктами, овочами, фруктами, рибою. Водночас багато видів продукції через низьку якість не мали збуту і накопичувалися на складах та сховищах.

Характерною рисою соціальної політики була орієнтація не на якісні, а на кількісні показники. Аналіз документів партійних та радянських органів свідчить, що подібний підхід застосовувався як на стадії планування, так і при оцінці виконання планових завдань. За цих обставин для місцевих органів влади головним було виконати кількісні показники: побудувати заплановану кількість житла, підготувати передбачену кількість вчителів, лікарів, збільшити до директивного показника кількість лікарняних ліжок тощо. А ефективність соціальних служб, якість їх послуг, по суті, були другорядною справою. Все це призводило до парадоксальної ситуації: кількісні показники зростали, а добробут людей, рівень та якість їх життя знижувалися. Особливо характерне таке становище було для охорони здоров'я. Протягом 1970–1985 рр. кількість лікарів в країні збільшилася майже у 1,8 рази, лікарняних ліжок – у 1,4 рази, значно зросли й інші кількісні показники системи охорони здоров'я [32]. Саме на цьому акцентувала увагу партійна пропаганда, підкреслюючи досягнення соціальної політики КПРС. Проте якісні показники чимдалі ставали все гіршими: не вистачало медичного обладнання, ліків, профілактичних засобів, слабкою була матеріально-технічна база, хронічними стали численні черги у поліклініках тощо. Зниження якості медичного обслуговування, загострення економічної ситуації та інші чинники зумовили скорочення середньої тривалості життя людей, зростання смертності серед населення. Якщо у 1970 р. на 1000 чол. населення померлих було 8,2 чол., то у 1985 р. – 10,6 чол., одночасно природній приріст населення зменшився з 9,2 до 8,8 чол. [33]. Схожа ситуація була й у сфері побутового обслуговування населення: інфраструктура галузі розширювалася, а перелік побутових послуг і особливо їх якість не задовольняли потреби людей.

Таким чином, у другій половині 40-х – 80-х роках ХХ ст. соціальна політика радянської держави зазнала значних змін. У ці роки здійснювалися неодноразові спроби поліпшити становище соціальної сфери, але вони виявилися марними. Незважаючи на численні постанови владних структур щодо підвищення життєвого рівня людей, соціальна сфера продовжувала залишатися другорядною. Відповідним було фінансування, матеріально-технічне, кадрове та інше забезпечення галузі. Характерною особливістю соціальної політики були заідеологізованість та декларативність, а ідеологічні догми часто брали верх над прагматизмом і раціональністю.

Аналіз цієї проблеми свідчить про необхідність комплексного і об'єктивного вивчення історії розробки і реалізації соціальної політики радянської влади. Більш детального і всебічного дослідження потребує історія розвитку як соціально-побутової, так і соціально-духовної інфраструктури, актуальною проблемою також залишається аналіз особливостей реалізації соціальної політики на регіональному рівні. Отже, перспектив для подальшого наукового пошуку ще досить багато: вони очікують на своїх дослідників.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы эволюции социальной политики в СССР во второй половине 40-х – конце 80-х годов XX века. Проанализированы наиболее характерные социальные приоритеты советской власти, освещены причины, обусловившие кризис социальной сферы.

SUMMARY

The questions of evolution of social policy in the USSR in second half 40 – the beginning of 80th years of 20th century are considered. The most typical social priorities of the Soviet authority are analyzed, the reasons caused crisis of social sphere are covered.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРА

1. Микульский К.И., Роговин В.З., Шаталин С.С. Социальная политика КПСС. – М.: Политиздат, 1987. – 352 с.; Социальная политика КПСС на современном этапе / Редкол.: Е.М. Чехарин и др. – М.: Мысль, 1988. – 303 с.
2. История экономики / Под. общ. ред. О.Д. Кузнецовой. – М.: ИНФРА, 2000. – 384 с.
Социальная политика. Учебник / Под. общ. ред. Н.А. Волгина. – М.: Экзамен, 2002. – 482 с.
3. Підраховано за: Народное хозяйство СССР в 1980 г. Стат. ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1981. – С. 337.
4. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 3. – С. 464 – 465.
5. Тимочко Н.О., Пучко О.А., Рудомьоткіна Л.М. та ін. Економічна історія. – К.: КНЕУ, 2000. – С. 225.
6. История экономического развития России / Под ред. А.К. Шуркалина. – М.: ПРИОР, 2000. – С. 181.
7. Баран В.К. Україна 1950 – 1960-х років.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 186
8. Україна: друга половина XX століття. Нариси історії / П.П. Панченко, М.Р.Плющ, Л.А.Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 128.
9. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Политиздат, 1968. – Т.4. – С. 325.
10. Там само. – С. 321 – 323.
11. Там само. – С. 29, 41.
12. Там само. – С. 289 – 290.
13. XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 1. – С.84.
14. КПСС в резолюциях... - Т. 10. – С. 153.
15. КПСС в резолюциях... - Т.10. – С. 153.
16. Там само. – С. 250 – 268; Т.8. – С. 532 – 536.
17. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 4. – С. 353; Т. 5. – С. 93, 334, 485, 531; Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1960. – Вып. 3. – С. 337.
18. Підраховано за: Народное хозяйство СССР в 1980 г. Стат. ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1981. – С. 386.
19. Баран В.К. Вказана праця. – С. 191.

20. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 5. – С. 474, 477.
21. Див.: Об укреплении связи школы с жизнью и дальнейшем развитии системы народного образования в СССР. – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 61.
22. Козак В. Великий Октябрь и рост благосостояния советского народа // Экономика Советской Украины. – 1987. - № 8. – С. 40.
23. Підраховано за: Народное хозяйство СССР в 1980 г. Стат. ежегодник. М.: Финансы и статистика, 1981. – С. 397.
24. Беседин В. Усиление социальной направленности планов // Экономика Советской Украины. – 1988. - № 9. – С. 6.
25. Народное хозяйство СССР в 1985 г. Стат. ежегодник. – М., 1986. – С. 46.
26. Там само. – С. 412.
27. Див.: КПСС в резолюциях... - Т.13. – С. 486 – 488; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Политиздат, 1968 – Т.10. – С. 22 – 46.
28. Підраховано за: Народное хозяйство СССР в 1985 г. Стат. ежегодник. – М., 1986. – С. 497, 512.
29. Підраховано за: Там само. – С. 420.
30. Див.: Литературная газета. – 1988. – 14 декабря.
31. О положении дел с розничными ценами на товары народного потребления и тарифами на услуги, оказываемые населению. Постановление бюро ЦК КПСС. 29 октября 1988 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 1.– С. 63.
32. Підраховано за: Народное хозяйство СССР в 1985 г. Стат. ежегодник. – М., 1986. – С. 539.
33. Там само. – С. 31.

Саржан А.О. Соціальна політика радянської держави у другій половині 40-х – кінці 80-х років XX ст.: здобутки та прорахунки.

Саржан А.А. Социальная политика советского государства во второй половине 40-х – конце 80-х годов XX века: успехи и просчеты.

Sardzan A.A. Social politic of the Soviet state in second half 40 – the end of 80th years of XX century: successes and miscalculations.

Саржан А.О., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії і права Донецького національного технічного університету